

Мср Лука Петровић, асистент
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу
ORCID: 0000-0003-1045-9555

Прегледни научни рад
УДК: 329:372.82
DOI: 10.46793/UPSSXII.321P

ГРАЂАНСКА КОНТРОЛА ИЗБОРА И ЗАШТИТА ИЗБОРНИХ ПРАВА*

Резиме

Грађанска контрола избора је један од новијих облика контроле, а најпотпуније се реализује учешћем независних посматрача у свим фазама изборног поступка. Предмет посматрања су изборне радње, политичке кампање и изборни услови, док је циљ обезбеђивање транспарентности поступка и одржавање атмосфере слободних и поштених избора. Овај облик контроле настао је као одговор на бројне примере изборних манипулација и корупције у вези са изборима, који су претили да обесмисле саму суштину изборног права. Како би се успоставило поверење грађана у изборни процес, било је неопходно укључити у њега субјекте који немају интерес за резултат самих избора, већ се једино занимају за законитост изборног процеса. Аутор у раду анализира утицај грађанске контроле избора на домен остваривања и заштиту изборног права, али и могуће правце у развоју положаја посматрача. Ваљаном анализом постојећих овлашћења посматрача изводимо закључак о ефикасности овог облика контроле, али такође истражујемо на које начине би се њихов тренутни положај могао унапредити.

Кључне речи: изборно право, грађанска контрола, посматрачи, избори, ODIHR.

1. Грађанска контрола избора

Историјски осврт на изборне трке политичких такмаца свуда у свету сведочи томе да се генеза изборних процедура може посматрати и кроз анализу односа две потпуно супротстављене друштвене појаве. Прва се огледа у

* Рад је резултат истраживања на пројекту Правног факултета Универзитета у Крагујевцу: „Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније”, који се финансира из средстава Факултета.

континуираној потреби за усавршавањем механизма заштите изборног права и контроле изборних процедура. Ипак, ова друга која је у стопу прати, везује се за усавршавање метода изборних превара и манипулација, чији је циљ да потпуно обесмисле значај самих избора. Иако се правна мисао непрестано трудила да изборне системе уреди малтене до савршенства, потреба за освајањем и опстанком на власти, наводила је појединце да готово увек пронађу начин да изиграју изборна правила. Истина је да се од избора, као политичког момента, не може ни очекивати да увек буду пропраћени атмосфером беспрекорне демократске идиле, али је такође истина и то да се не сме никако допустити одржавање изборне утакмице независно од унапред прописаних правила игре.

Најпознатији примери изборних нерегуларности не представљају појаве новијег датума. Њихове корене можемо пронаћи у изборној традицији земаља које слову за државе развијене политичке и демократске културе. Примера ради, у Великој Британији у XIX веку, била је највише распрострањена корупција као вид изборне манипулације. Имућни кандидати су подмићивали бираче да за њих гласају користећи разне методе. Надаље, највише нерегуларности било је у процесу регистрације бирача. Поседовање непокретности је био услов за упис у бирачки списак, а због постојања имовинског цензуса припадници земљишне аристократије пред изборе фиктивно су делили своју имовину већем броју људи како би могли да суделују у изборима.¹ Преварне методе постепено су само еволуирале, али и мењале своје појавне облике, од надасве лукавог церимандеринга, до крајње неделикатног „бугарског воза“. Пут до маказа које прекрајају бирачку вољу зависиће од укупног степена развоја државе у којој власт треба освојити.

Склоност политичких актера да се методама манипулације послуже увек када изборни исход за њих постане неизвестан, расла је реципрочно са бенефитима које им је или које би им позиција чинилаца власти омогућавала. Како је та појава изазивала директне последице по реализацију изборних права грађана, појавила се потреба да се на ширем плану постави питање легитимитета носилаца власти који су до својих позиција дошли у нерегуларној изборној утакмици. Поменуто питање нашло се тако и на дневном реду друге седнице Организације за европску безбедност и сарадњу (OEBS) 1990. године у Копенхагену, тачније на састанку Конференције о људској димензији KEBS-a. Један од закључака Конференције огледао се у ставу да је потребно успоставити додатне механизме заштите изборног права, како би се не само предупредиле изборне нерегуларности, већ и обезбедило да слободно изражена воља грађана (бирача) заиста служи као основа ауторитета државне власти.

У завршном документу Копенхагенског састанка KEBS-a, државе учеснице су се између осталог обавезале на то да ће: а) одржавати слободне изборе у разумним и претходно законом утврђеним интервалима; б) гарантовати опште

¹ Соковић, С., *Право на посматрање*, Београд 2002, стр. 15-16.

и једнако право гласа свим пунолетним грађанима; в) обезбедити да се гласање обавља тајно или на други начин еквивалентан слободном начину гласања, као и да се ће се пребројавање гласова и извештавање о гласању вршити поштно, а да ће званични резултати гласања бити саопштити јавно; в) поштовати право грађана да се кандидују за политичку или јавну функцију, било појединачно или као представници политичких партија, без дискриминације; г) поштовати право свих појединаца и група да оснивају сопствене политичке странке или друге политичке организације и да ће се обезбедити таквим политичким субјектима неопходне законске гаранције како би се омогућило међусобно такмичење на равноправној основи; д) обезбедити да закон и јавне политике дозвољавају вођење кампање у слободној и фер атмосфери, у којој ни политичке организације ни кандидати неће бити спречавани да слободно износе своје ставове и квалификације било административним радњама, насиљем или застрашивањем; ђ) обезбедити свим политичким групацијама, кандидатима и појединцима несметан приступ медијима на недискриминаторној основи.²

Значај завршног документа Копенхагеншке конференције свакако се најбоље огледао у томе што је овим инструментом постојећи механизам контроле избора обogaћен делотворним начином спровођења грађанске контроле, познатог као право на посматрање избора. Поменути документ формулисан је став о томе да присуство страних и домаћих посматрача може само побољшати изборни процес у државама у којима се избори одржавају. Државе учеснице су се обавезале да својим националним прописима омогуће позивање посматрача из било које друге државе чланице *OEBS*-а, али и посматраче недржавних институција и организација, које желе да посматрају ток националних избора, у мери у којој је то дозвољено законом. Такви посматрачи ће се са друге стране обавезати да се нипошто неће мешати у изборни поступак за чије су посматрање акредитовани.

Следећи значајан корак ка унапређењу грађанског облика контроле учињен је на Истанбулском самиту 1999. године. *OEBS* се, као заједница земаља које су се обавезале на демократију, додатно усредредио на унапређивање демократских избора као кључног елемента стабилности. Све државе чланице *OEBS*-а су се додатно обавезале да позову међународне посматраче, а посебно *ODIHR* (Канцеларија за демократске институције и људска права) на своје изборе, признајући да посматрање избора може играти важну улогу у повећању поверења у бирачки процес.³

Будимпештански самит из 1994. године, дао је задатак *ODIHR*-у да састави текући календар за предстојеће изборе. Од свих држава чланица *OEBS*-а затражено је да извести *ODIHR* о предстојећим изборима и да на време пошаљу званични позив *ODIHR*-у, по могућству не касније од три месеца пре дана када

² Видети: Document of the Copenhagen meeting of the Conference on the human dimension of the CSCE, Copenhagen, 1990.

³ Приручник за посматрање избора, *OEBS/ODIHR*, Warsaw, Poland 2006, стр. 11.

се одржавају избори. Међутим, како се у току сваке године у *OEBS*-овом региону одржава велики број избора како на државном, тако и на нижим нивоима, *ODIHR* мора да процени које ће изборе посматрати, истовремено имајући у виду и средства којима располаже.⁴

Успостављањем правног основа за посматрање изборних процеса дефинитивно је потврђено постојање и четврте димензије контроле, тзв. грађанске контроле, која је претходно чини се била спорна, јер је њена реализација углавном зависила од нивоа политичке културе и стабилности демократије у земљи. Грађани, који су се до тада ослањали на контролу коју су вршили органи за спровођење избора, судови и на одређени начин парламент у процесу потврђивања мандата, добили су сада могућност да посредством посматрача прате све радње изборног процеса и формирају сопствени став о њиховој регуларности. Грађанска контрола избора значајна је и за државу која овај облик контроле познаје. Омогућавањем учешћа страних и домаћих посматрача додатно се предупређује могућност настанка изборних неправилности, јер се сада сви органи за спровођење избора и све изборне радње налазе под константним увидом бирача. Поред тога, државна власт обезбеђује висок степен транспарентности изборног поступка, што је значајно не само за одржавање поверења грађана у ауторитет државне власти, већ и за очување угледа државе на међународном плану.

2. О праву на посматрање избора

Право на посматрање представља овлашћење недржавних субјеката, који немају интерес за резултат изборне утакмице, да пасивним учешћем у свим фазама изборног процеса контролишу рад државних органа за спровођење избора. Посматрање избора подразумева заправо учешће домаћих и/или страних организација у изборном процесу, посредством овлашћених посматрача, а зарад обезбеђивања потпуне транспарентности поступка и грађанске контроле избора.

Независни посматрачи су организације које не учествују у изборној утакмици и које не маре за то ко ће на изборима победити, већ за то да ли ће избори бити слободни, поштени и регуларни. Њихов положај пасивних учесника најбоље говори о грађанском карактеру овог облика контроле. Улога представника посматрача своди се дакле на посматрање, али не и на учествовање у спровођењу изборних радњи, јер посматрач нема право да на било који начин утиче на рад органа за спровођење избора.

Предмет грађанског посматрања су све радње које се предузимају у свакој фази изборног поступка. Ово посебно треба нагласити из разлога што се у стручној јавности често доводи у питање право на учешће посматрача у одређеним фазама поступка. Оно што је свакако неспорно је учешће у

⁴ Исто, стр. 13.

централној фази поступка, односно посматрање самог тока гласања. Међутим, новија настојања упућују на то да се посматрачима не треба ускраћивати ни учешће у фази припремања избора, али и тзв. пост-изборној фази. Дакле, зарад постизања потпуне транспарентности, посматрачима би требало омогућити присуство свакој изборној радњи, све од момента припремања за изборе до објављивања коначних резултата избора, и надаље ако је потребно, све до потврђивања мандата.

Припремна фаза изборног поступка посебно је интересантна за контролисање. Предмет посматрања у овој фази поступка је ток политичке кампање учесника изборне утакмице. За одржавање демократске атмосфере и поштених избора значајно је да сви изборни такмаци имају једнаке могућности вођења кампање, једнак приступ медијима и такву почетну позицију која гарантује једнаке шансе за успех у изборној утакмици. Међутим, чињеница је да политички субјекти који су у претходном периоду чинили структуре власти имају благу предност у односу на оне политичке субјекте који су представљали опозицију. Управо зато је важно да се у току припремне фазе изборног поступка не дозволи да чиниоци претходне власти, који се сада налазе у техничком мандату, злоупотребе државне механизме и државне ресурсе зарад вођења политичке кампање, и тако себи обезбеде повољнију почетну позицију.

Иако овлашћења представника посматрача не дозвољавају лицима које изборе посматрају да се мешају у рад органа за спровођење избора, то никако не значи да уочене неправилности посматрач треба да прећути. Како смо већ напоменули да је посматрање вид грађанске контроле, негде је и логично да су грађани адреса на коју посматрач треба да пошаље поруку о свим својим запажањима. Процес комуникације посматрача и јавности одвија се углавном тако што се сва сазнања до којих долазе представници овлашћеног посматрача прво сакупљају, затим обрађују, анализирају и напослетку претачу у завршни извештај са којим посматрачке организације упознају јавност, односно све грађане. Грађани затим на основу информација добијених од независних посматрача могу донети и суд о регуларности изборног поступка, али и одговорити на уочене нерегуларности адекватном реакцијом.

Поступак грађанске контроле избора, за разлику од других облика контроле, не може директно довести до санкције у виду поништавања одређене изборне радње која је спроведена противно изборним правилима. До изрицања таквог облика санкције може доћи само у поступку контроле од стране државних органа за спровођење избора или у поступку судске контроле. Максимални домет грађанске контроле избора могао би резултирати једино осудом јавног мњења. Међутим, запажања која су уочена током грађанске контроле могла би посредно, због притиска јавности, утицати на покретање поступака контроле законитости од стране других органа.

Посматрању избора свакако се не може одрећи важан утицај на домен заштите изборних права грађана. Иако ни међународни, ни национални прописи не предвиђају конкретне мере које посматрачи могу предузети у

случају изборних нерегуларности, само присуство посматрача повећава осећај одговорности за органе који спроводе изборе. Тако примера ради, намеру неког појединца или групе, да се послужи методама изборне корупције на неком бирачком месту, може поколебати страх да ће посматрач тако нешто уочити и о томе обавестити јавност. Тај страх додатно ће интензивирати и постојање адекватне кривичноправне санкције због злоупотребе изборног права.

Независно посматрање избора препознато је и од стране Европске уније као значајно средство заштите изборних права и демократске стабилности. ЕУ у сарадњи са Канцеларијом за демократске институције и људска права (*ODIHR*) често инсистира на учешћу страних посматрачких мисија, посебно у националним изборним поступцима земаља Западног Балкана. Смернице и препоруке које органи ЕУ формулишу у циљу унапређења демократије и људских права често се ослањају управо на извештаје посматрачких мисија.

3. Положај посматрача у Републици Србији

Изборно законодавство Републике Србије садржи солидан број правних норми којима је уређен положај посматрача и обим њихових овлашћења у изборном поступку. Присуство домаћих и страних посматрача омогућено је код свих врста избора, односно на свим нивоима, с тим што је положај посматрача најисцрпније регулисан одредбама Закона о избору народних посланика. Одредбе закона којим се уређује избор народних посланика сходно се примењују и на избор председника Републике и избор одборника у јединицама локалне самоуправе.

Закон о избору народних посланика разликује три врсте посматрача, и то: домаће посматраче, стране посматраче, али и страну државу као посматрача.⁵ Ово разликовање посматрача учињено је искључиво из разлога што се и сам поступак пријављивања посматрача разликује у зависности од врсте посматрача. Међутим, обим њихових овлашћења исти је без обзира на врсту посматрача.

Поступак избора могу посматрати само акредитовани посматрачи. Представник домаћег посматрача може бити акредитован само под условом да је исти пунолетан држављанин Републике Србије и да истовремено није кандидат за народног посланика, нити члан органа за спровођење избора. Домаће и стране организације које желе да посматрају изборе, дужне су да благовремено поднесу пријаву Републичкој изборној комисији, која затим одлучује о издавању акредитације за посматрање избора. Страна држава пријаву за посматрање избора подноси Министарству спољних послова, које ту пријаву затим прослеђује Републичкој изборној комисији на даље одлучивање. Пре акредитације страних посматрача и стране државе као посматрача,

⁵ Видети: Закон о избору народних посланика, објављен у Сл. гласнику РС, бр. 14/2022 од 7.2.2022. године, а ступио је на снагу 8.2.2022.

Републичка изборна комисија прибавља мишљење Министарства спољних послова.

Посматрачи у пријави за посматрање наводе врсту органа за спровођење избора чији ће рад посматрати. Могуће је пријавити се за посматрање рада бирачких одбора или посматрање рада изборних комисија. Посматрачу који се пријавио да посматра рад бирачких одбора може се дозволити да посматра рад свих бирачких одбора на територији одређене локалне изборне комисије. Посматрачу који се пријавио да посматра рад локалних изборних комисија може се дозволити да посматра рад свих локалних изборних комисија на територији одређеног управног округа, односно Града Београда.⁶ Закон такође дозвољава посматрање рада бирачких одбора који спроводе изборе у заводима за извршење кривичних санкција.

Представници посматрача имају право да посматрају сваку изборну радњу коју органи за спровођење избора предузимају. Ова лица су притом дужна да се строго придржавају овлашћења која припадају посматрачима и да се нипошто не мешају у спровођење изборних радњи. Они својим поступцима не смеју ометати рад органа за спровођење избора, јер им у супротном даље посматрање може бити ускраћено. Републичка изборна комисија може представнику посматрача рада изборне комисије да одузме акредитацију ако се он не понаша у оквиру додељених овлашћења, док бирачки одбор може да удаљи представника посматрача са бирачког места ако се он не придржава правила о одржавању реда на бирачком месту или ако омета рад бирачког одбора.⁷ Посматрачи имају право на приговор против одлуке којом им је ускраћено право да присуствују некој изборној радњи.

Значајна новина у изборној пракси, која има утицај на положај посматрача, јесте увођење Записника о посматрачима. Овај документ води се на званичном обрасцу, а попуњавају га органи за спровођење избора. Записник садржи посебан део у коме се уносе примедбе посматрача након чега се представник посматрача потписује. Обзиром на то да је поменути документ саставни део укупног изборног материјала, то практично значи да при доношењу одлука органи за спровођење избора морају узети у обзир и примедбе које су посматрачи истакли.

Дужност посматрача није ограничена на посматрање само тока гласања, већ она укључује праћење изборних кампања, затим питања везана за информисање јавности, заступљеност свих политичких такмаца у медијском простору и друге околности важне за одржавање поштених, слободних и фер-плеј избора. Овако широко постављен домен посматрачке активности погодује заштити изборног права, које се не ограничава на гаранцију појединцима да могу бити бирани и да исто тако слободно могу бирати. Обзиром да је изборно

⁶ Исто, чл. 164.

⁷ Видети: Закон о избору народних посланика, објављен у Сл. гласнику РС, бр. 14/2022 од 7.2.2022. године, а ступио је на снагу 8.2.2022.

право знатно шире од бирачког права и сама слобода избора, као основни вид испољавања изборног права, много је шире димензионирана. Слободни избори значе и истинито и благовремено информисање грађана бирача о програмским оријентацијама и предизборним активностима подносилаца листа, политичких партија и група грађана, као и многих других елемената који дају за право да се говори о демократским и фер-плеј изборима.⁸

Традиција посматрања избора у Републици Србији започиње након локалних избора одржаних 17. новембра 1996. године. Ови избори обележени су бројним оптужбама о изборним манипулацијама и преправљању резултата избора од стране тада владајуће политичке групације, због чега су уследили вишемесечни грађански и студентски протести. Протести су окончани у јануару 1997. године, када је Скупштина СР Србије донела посебни закон којим су признати резултати локалних избора према налазу мисије *OEBS*-а. Поред интензивног грађанског притиска на структуре власти, велики утицај на доношење одлуке о признању резултата локалних избора имала је и чињеница да је *OEBS* у поступку контроле указао домаћим властима на изборне нерегуларности и оправданост реакције опозиционих странака.

Недуго након поменутих догађаја, грађанске иницијативе почеле су указивати на важност грађанске контроле рада органа за спровођење избора. Прва организација цивилног друштва које се професионално бави посматрањем изборних поступака основана је 1997. године под називом Центар за слободне изборе и демократију (*CESID*). Међутим, све до одржавања парламентарних избора 2000. године, домаћим организацијама није било дозвољено да прате рад органа за спровођење избора, па је посматрање организовано тако што су посматрачи изборни дан пратили непосредно изван бирачких места. Присуство домаћих посматрачких организација допуштено је тек у децембру 2000. године, када је донета Уредба којом је омогућено свим заинтересованим представницима домаћих невладиних организација да прате ток избора и рад органа за спровођење избора.⁹

Данас је питање грађанске контроле избора у Србији готово неспорно. Процес европских интеграција утицао је на то да се присуство међународних посматрача на националним изборима у Србији повећава из године у годину. Тако је, примера ради, на парламентарним изборима одржаним 17. децембра 2023. године учествовало више од 400 међународних посматрача, од чега је 80 парламентарца из Парламентарне скупштине *OEBS*-а, Савета Европе и Европског парламента.¹⁰ Готово сличну ситуацију уочавамо и када су у питању домаће посматрачке организације. На дан локалних избора одржаних 02. јуна

⁸ Ђорђевић, С., Палевић, М., *Заштита људских права*, Крагујевац, 2017, стр. 72.

⁹ Соковић, С., *нав. дело*, стр. 17.

¹⁰ Саопштење координатора краткорочне посматрачке мисије *OEBS*-а за Танјуг, 17.12.2024 године. https://www.rtv.rs/sr_ci/izbori-2023/vise-od-400-medjunarodnih-posmatraca-na-izborima-u-srbiji_1502422.html виђено: 11.09.2024. године.

2024. године, домаћа посматрачка организација ЦРТА је распоредила посматраче на 450 бирачких места у Београду. Центар за слободне изборе и демократију (*CESID*) је распоредио посматраче на 547 бирачких места у Београду, Нишу и Новом Саду.¹¹ Посматрачке организације значајно улажу у едукацију својих чланова, а многе од њих располажу читавом војском специјализованих посматрача чије присуство на изборима пружа значајну гаранцију да ниједна изборна неправилност, којом се угрожавају изборна права грађана, неће проћи непримећено.

4. Закључак

Слобода избора представља не само основни облик остваривања изборног права, већ и принципа грађанске суверености, који је уткан у саму суштину овог права. Како би се слобода избора ваљано реализовала потребно је обезбедити такве изборне услове у којима сваки појединац може потпуно слободно донети одлуку о томе како ће своје изборно право користити. Управо зато, успостављени су различити механизми заштите изборног права, који имају за циљ да очувају поменуту слободу избора и да изборни процес учине легалним и транспарентним.

Значајну улогу у домену заштите изборног права имају механизми контроле избора. Као контролори избора најчешће се појављују органи за спровођење избора, затим судови, али и парламент у поступку потврђивања мандата. Грађанска контрола представља један од новијих облика контроле који се реализује учешћем независних посматрача у изборном поступку. Посматрачи су субјекти који немају интерес за то ко ће на изборима победити, већ да ли ће изборни процес заиста бити спроведен законито и у демократском духу. Они су нека врста заступника грађана на бирачким местима и у другим изборним телима.

Овлашћења посматрача за сада не пружају уверење у то да овај облик контроле може бити једнако ефикасан, као што је то случај са другим облицима. Међутим, не треба губити из вида чињеницу да је основни задатак посматрача да евидентирају све неправилности и пропусте и да о њима извести бирачку јавност чије интересе заправо заступају. Када се јавност на правиан начин сензибилише и упозна са изборним нерегуларностима, реакција на њих не ступа сама по себи, па тако није редак случај да до покретања поступка контроле пред другим огранима дође управо услед притиска јавности.

Изборно законодавство Републике Србије дозвољава присуство посматрача у свим фазама изборног поступка, али забрањује сваки облик њиховог мешања у рад органа за спровођење избора. Међутим, једну новину у

¹¹ Саопштење ODIHR Међународне мисије за посматрање избора у Републици србији о прелиминарним налазима и закључцима локалних избора одржаних 02. јуна 2024. године.

изборној пракси представља записник о посматрачима који је саставни део изборног материјала и на основу кога се органи за спровођење избора упознају са примедбама које су посматрачи имали на ток изборних радњи. Увођењем овог документа у изборну праксу постиже се можда сличан ефекат који би имао, примера ради, приговор посматрача, јер органи за спровођење избора морају узети у обзир примедбе које је независни посматрач унео у записник и о њима се изјаснити приликом доношења одлука.

*Luka Petrović, LL.M., Assistant
Faculty of Law, University of Kragujevac*

CIVIL CONTROL OF ELECTIONS AND PROTECTION OF ELECTION RIGHTS

Summary

Citizen control of elections is one of the newer forms of control, and it is most fully realized by the participation of independent observers in all phases of the election procedure. The subject of observation are election activities, political campaigns and election conditions, while the goal is to ensure the transparency of the procedure and maintain the atmosphere of free and fair elections. This form of control arose in response to numerous examples of election manipulation and corruption in connection with elections that threatened to render meaningless the very essence of electoral law. In order to establish citizens' trust in the electoral process, it was necessary to include in it subjects who have no interest in the results of the elections themselves, but are only interested in the legality of the electoral process. In the paper, the author analyzes the impact of civil control of elections on the domain of exercise and protection of electoral rights, as well as possible directions in the development of the observer's position. Through a valid analysis of the existing powers of observers, we make a conclusion about the effectiveness of this form of control, but we also investigate in which ways their current position could be improved.

Key words: :electoral law, civil control, observers, elections, ODIHR

Литература

- Гајин, С., *Људска права, правно систематски оквир*, Београд 2012
- Ђорђевић, С., Палевић, М., *Заштита људских права*, Крагујевац 2017.
- Pallemmaerts, M., *Human Rights Perspective on Current Environmental Issues and their Management, Evolving International Legal and Political Discourse on the Human Environment, the Individual and the State*, Human Rights & International Legal Discourse, no. 2/2008.
- Пајванчић, М., *Изборно право*, Нови Сад, 2008.
- Соковић, С., *Право на посматрање*, Београд, 2002.
- Тадић, Љ., *Политиколошки лексикон*, Београд, 1996.
- Томушен, К, *Људска права између идеализма и реализма*, Београд, 2006.
- Приручник за посматрање избора, OEBS/ODIHR, Warsaw, Poland, 2006.
- Устав Републике Србије (Сл. гласник РС, бр. 98/2006 и 115/2021)
- Document of the Copenhagen meeting of the Conference on the human dimension of the CSCE, Copenhagen 1990.
- Istanbul Document, Organization for Security and Co-operation in Europe, Istanbul Summit 1999, Istanbul, 1999.
- Budapest Document, Organization for Security and Co-operation in Europe, Budapest Summit 1994, Budapest 1994.
- Закон о избору народних посланика (Сл. гласник РС, бр. 14/2022 од 7.2.2022. године).
- Закон о избору председника Републике (Сл. гласник РС, бр. 14/2022 од 7.2.2022. године).
- Закон о локалним изборима (Сл. гласник РС, бр. 14/2022 и 35/2024).
- Саопштење ODIHR Међународне мисије за посматрање избора у Републици Србији о прелиминарним налазима и закључцима локалних избора одржаних 02. јуна 2024. године.